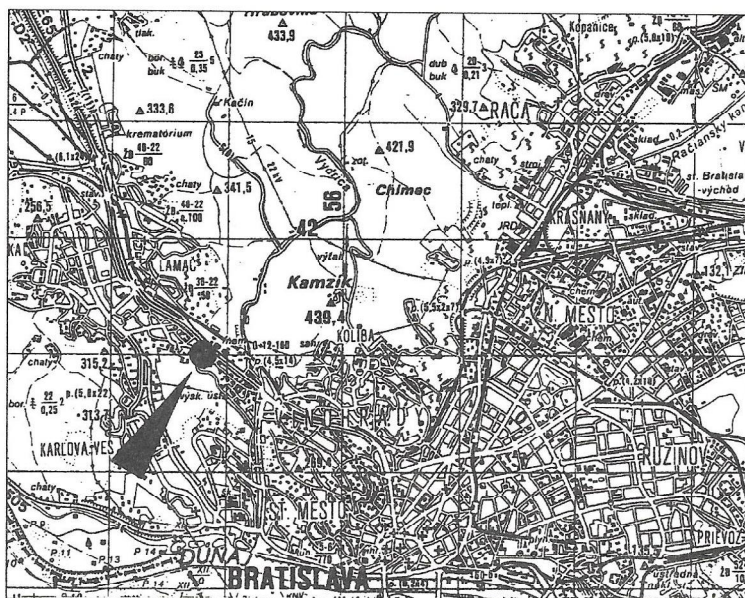

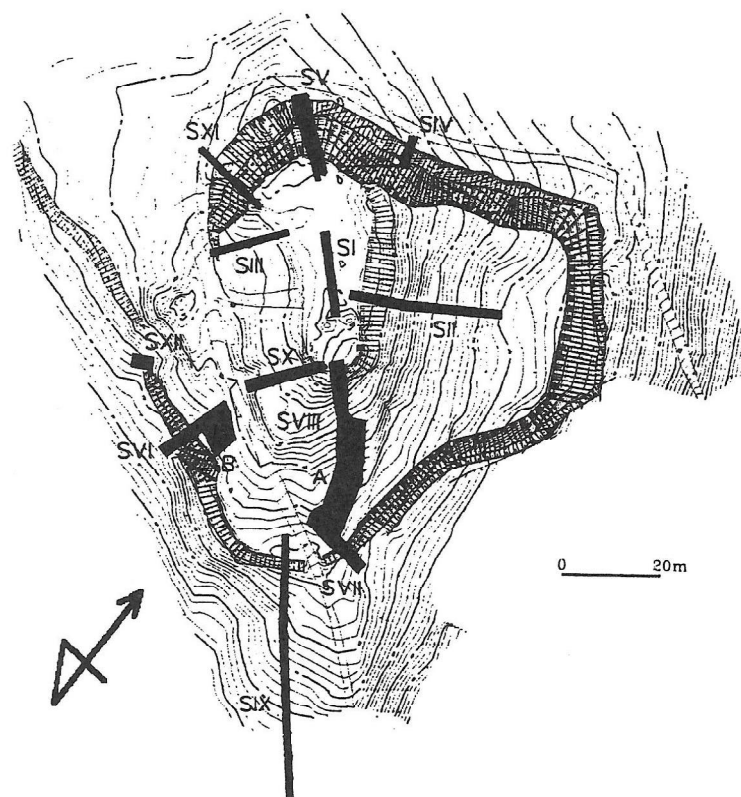
VALOVÉ OPEVNENIE V BRATISLAVE NA POLIANKACH A OTÁZKA ZANIKNUTÉHO KOSTOLA SV. MARGITY

ZDENĚK FARKAŠ – MARIAN SAMUEL

Jedno z valových opevnení, ktoré v rôznych obdobiach kontrolovali priechody cez Malé Karpaty, sa nachádzalo aj na najvyššom bode asi 600 m dlhého a 200 m širokého hrebeňa ležiaceho v ose tzv. Lamačského zlomu, priamo nad križovatkou Lamačskej cesty s ulicou Polianky v Bratislave (obr. 1). Chránilo vstup do údolia zovretého takmer 650 m vzdialenými svahmi Sitiny a Mestskej hory, približujúcimi sa k sebe smerom k Patrónke. V minulosti však priesmyk okrem pozdĺžneho hrebeňa výrazne zužovali aj močariská medzi dnešnou železnicou a frekventovanou viacprúdovou komunikáciou, vysušené až v 20. storočí. Napájali ich drobné vodné toky, ktoré sa spájali do potôčika vlievajúceho sa pri Patrónke do riečky Vydrica. Iný drobný, niekedy azda vysychajúci jarček, sa vinul údolíčkom medzi výšinou s opevnením a Sitinou. Zvyšky korýt oboch potokov sú ešte čiastočne viditeľné v areáli Slovenskej akadémie vied. Význam miestnych mokradí zdôrazňuje aj nemecký názov Lamača (Blumenau), do katastra ktorého patrili pozemky v priesmyku. Preto podľa máp z 18. a 19. storočia viedli cesty prechádzajúce Lamačským zlomom buď po severovýchodnom alebo juhozápadnom úbočí vyvýšeniny (obr. 2, 11–13) a možno predpokladať, že približne dodržiavali trasu ešte starších komunikácií.

Obr. 1. Západná časť Bratislavy s vyznačenou polohou opevnenia na Poliankach

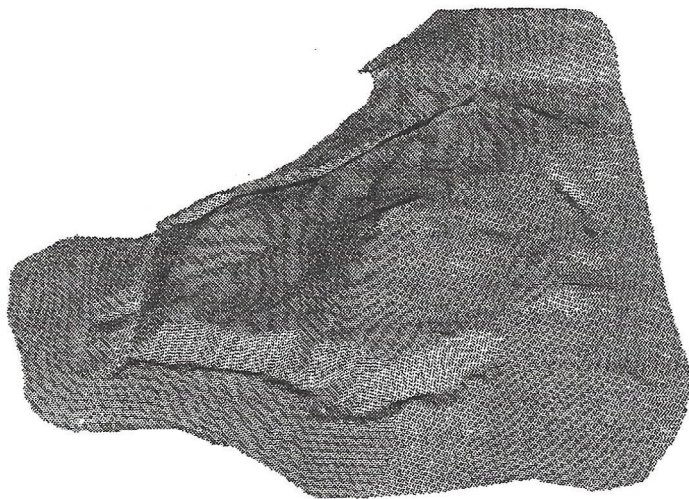
Obr. 3. Bratislava, Polianky. Plán opevnenia v polohe Handelhügel s vyznačenými sondami z roku 1999. Podľa E. Blažovej a M. Bartíka

uvedomil aj E. Šimek (Šimek 1920, 26). Stav valov a priekop ho však priviedol k záveru, že „... opevnení toto jest arci ve své nynější podobě rázu očividně mladého ...“.

Prvý archeologický výskum polohy, späť s hľadaním pozostatkov Kostola sv. Margity, uskutočnilo v roku 1976 Mestské múzeum v Bratislave pod vedením K. Markovej (Marková 1977a, 183; 1977b), ktorej sa tu napriek ôsmim otvoreným sondám nepodarilo doložiť stopy zničenej cirkevnej architektúry. Nález plochej kamennej sekerky však umožnil predpokladať aspoň sporadické návštevy výšiny ľuďmi v neskornej dobe kamennej.

Predstihový výskum Archeologického ústavu SAV a Slovenského národného múzea-Archeologického múzea v roku 1999 bol vyvolaný plánovanou výstavbou diaľničného prepojenia už jestvujúcich úsekov v Lamači a Mlynskej doline, ktoré zväčša povedie popod chrbát Sitiny. Trasa komunikácie ale zasiahne aj západnú časť Handelhügla. Odkryv sa realizoval systémom dvanástich sond a na ne nadväzujúcich plôch, ktorými sa skúmalo ako opevnenie, tak jeho vnútorná plocha a predpolie (obr. 3).

Na „akropole“ pokrývala skalné podložie iba 10 až 20 centimetrová vrstva pôdy, ktorá bola len o čosi hrubšia na úpäti svahov. Tak ako K. Markovej, ani teraz sa nepodarilo zachytiť kultúrnu vrstvu, stopy vnútornej zástavby alebo iných aktivít, ktoré by mohli súvisieť s dobou výstavby alebo využitia opevnenia. Výskum vylúčil aj možnosť, že tu v minulosti stál Kostol sv. Margity. Z vrstiev, zväčša zo sekundárnej polohy, sa podarilo vyzdvihnúť 4 sílexy (fragment jadra, škrabadlo, zlomenú čepeľ a retušovaný čepeľovitý úštep), zhotovené zo suroviny pravdepodobne pochádzajúcej z blíz-

Obr. 4. Bratislava, Polianky. Trojdimenzionálny model opevnenia.
V popredí jeho severozápadná časť. Podľa E. Blažovej a M. Bartíka

kých štrkových náplavov. Silexy a mierne trapézovitá sekerka so zaoblenými bokmi z výskumu K. Markovej pravdepodobne súvisia s neskorolengyelským osídlením dnešného Lamača a Záluh (Pichlerová 1960, 328; 1967, 10; Farkaš – Novotný 1993, 62 a n.). Neisté je datovanie ohniska ležiacoho priamo na skalnom podloží na rozhraní sondy 7/99 a plochy A, z ktorého sa vyzdvihol drobný črep z nádoby tvarovanej v ruke. Z tej istej vrstvy však pochádzajú aj puzdrá kapslí a guľka do perkusných zbraní z 19. storočia. Najväčšie terénne úpravy, sústava zákopov, palebných postavení, veliteľské stanovisko či muničný sklad súvisia až s 20. storočím. Prvé zákopy tu vyhlbili už azda v roku 1866 a kruhovú obranu vybudovali počas 1. svetovej vojny (Šimek 1920, 26). Časť z nich obnovili alebo nahradili novými v 2. svetovej vojne a územie sa ako strelnica a vojenské cvičisko využívalo až do 60. rokov 20. storočia. Zákopnícke práce a neskorší sklad stavebného odpadu okrem zmeny konfigurácie terénu tak mohli zničiť aj prípadné doklady staršieho osídlenia lokality.

So sporadickými archeologickými nálezmi je v protiklade dobrý stav zachovania opevnenia. Z hľadiska obrany najdôležitejšiu severozápadnú časť fortifikácie, orientovanú k Lamaču, chránila najmohutnejšia hradba so súčasou šírkou 5,6 m (sonda 11/99) či dokonca 6,4 m (sonda 5/99) a prevýšením nad povrchom zasypanej priekopy o 2,9 m (sonda 5/99) až takmer 4 m (sonda 11/99). Opevnenie sa v tejto časti preskúmalo tromi rezmí (sonda 4, 5 a 11/99), z ktorých sonda 4/99 mala spriesniť nejednoznačné poznatky o priekope zo sondy 5/99.

Sonda 5/99

bola dlhá 16,2 m a prešla hradbu v šírke 3 m od sondy K. Markovej až po zvyšok predsunutého valu lemujúceho priekopy z vonkajšej strany. Podložie pod valom pozostávalo z granodioditu, prekrytého zvetralinovým plášťom premiešaným menšími rozpadávajúcimi sa kameňmi do dĺžky 2 cm, zriedkavo až 20 cm. Naň nasadala hnedočierna kamenistá zemina, hrubá okolo 20 cm. Pri stavbe hradby, približne v polovici jej dnešnej šírky upravili terén tak, že odstránili ornícu i zvetralinový plášť a skalné podložie zarovnali zasekaním v asi 2,2 m širokom páse, miestami až do hĺbky 40 cm od povrchu pôvodnej skaly. V prednej časti zásahu nechali terén mierne stúpať, aby vytvoril oporu pre čelo hradby. Násyp valu pozostával zväčša z piesčitej zvetraliny, miestami s výraznými kumuláciami lomového kameňa. Tenké tmavšie medzivrstvičky, prevažne so sklonom k tylovej časti, môžu pochádzať buď z vnútornej drevenej konštrukcie alebo súvisia so spôsobom vršenia valu. Povrch násypu, ktorý pri tyle lemuje plytký žliabok, pokrýva tenká hnedočierna vrstvička. V čele hradby, ale už na vrstve deštrukcie, ležal balvan s rozmermi 44 x 48 cm; stopy po prípadnej čelnej kamennej konštrukcii sa však nezachovali.

Obr. 5. Bratislava, Polianky. Severozápadná časť opevnenia po odstránení porastu

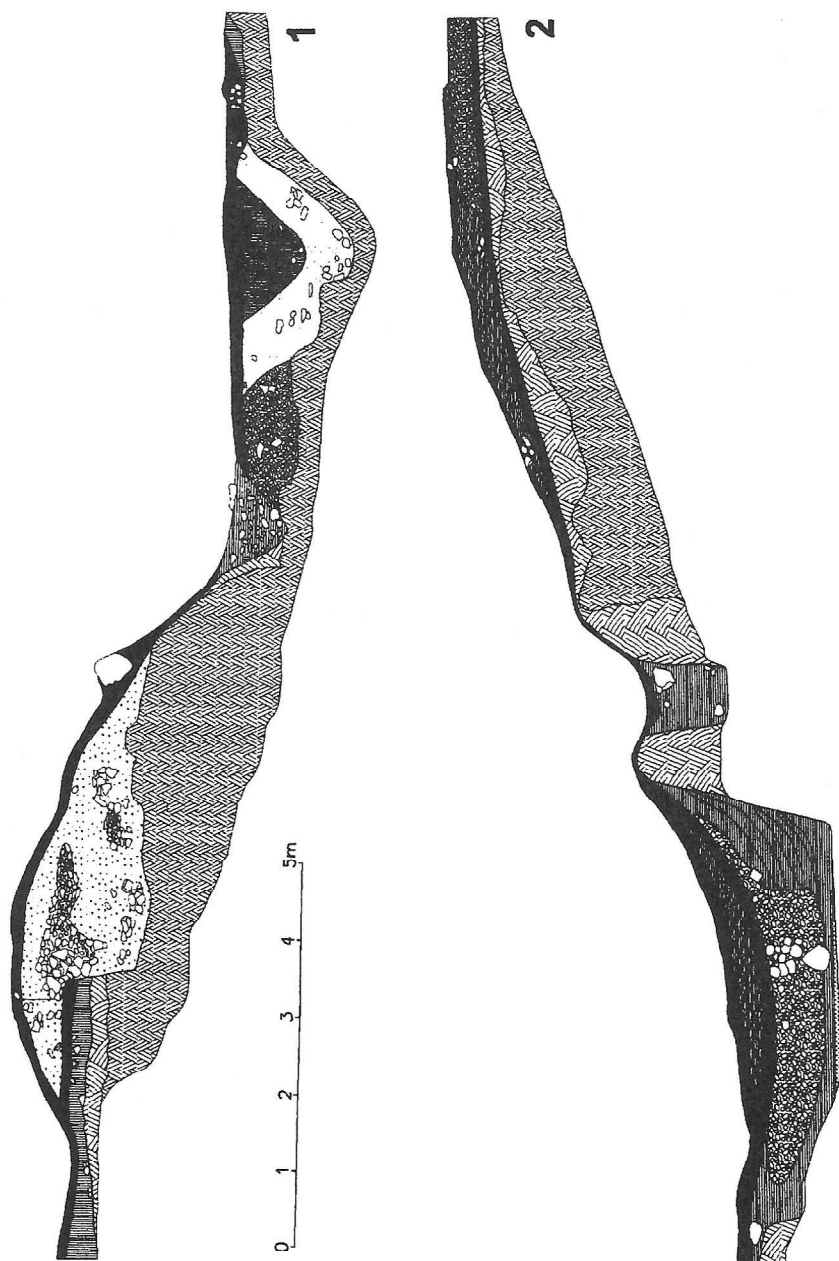
Pred hradbou, zrejme po umelom zásahu, klesalo podložie o 1,7 m k plošinke širokej 1,8 m, za ktorou terén dvomi schodovitými stupňami dosiahol zaoblené dno priekopy. Od neho vonkajšia stena stúpala o 1,44 m k miestu s vonkajším, dnes už zničeným valom. Priekopu, ktorá pôsobí dojemom nedokončenej stavby s na ňu nadväzujúcou bermou, vyplňal rôznorodý zásyp, na povrchu takmer ideálne zarovnaný. Nad plošinkou pod hradbou bol kamenistý zásyp hrubý 0,56 až 0,86 m, v priekope 1,64 m. Sfarbenie a zloženie výplne poukazuje na niekoľko sekundárnych zásahov. Pri päte valu to bol výkop v priereze v tvare U, široký 1,8 a hlboký 0,7 m, so sýtočiernym zásypom, výrazne odlišným od svetlého okolia. Datovať ho umožňujú nábojnice z obdobia 1. svetovej vojny. Do už zarovnanej priekopy zahĺbili podobný zákop, široký 1,8 a hlboký 1 m. Spodná časť jej výplne však bola hnedočierna, s výraznou prímiesou lomového kameňa a plynulo lemovala aj pôvodný okraj výkopu (obr. 6:1).

Sonda 4/99

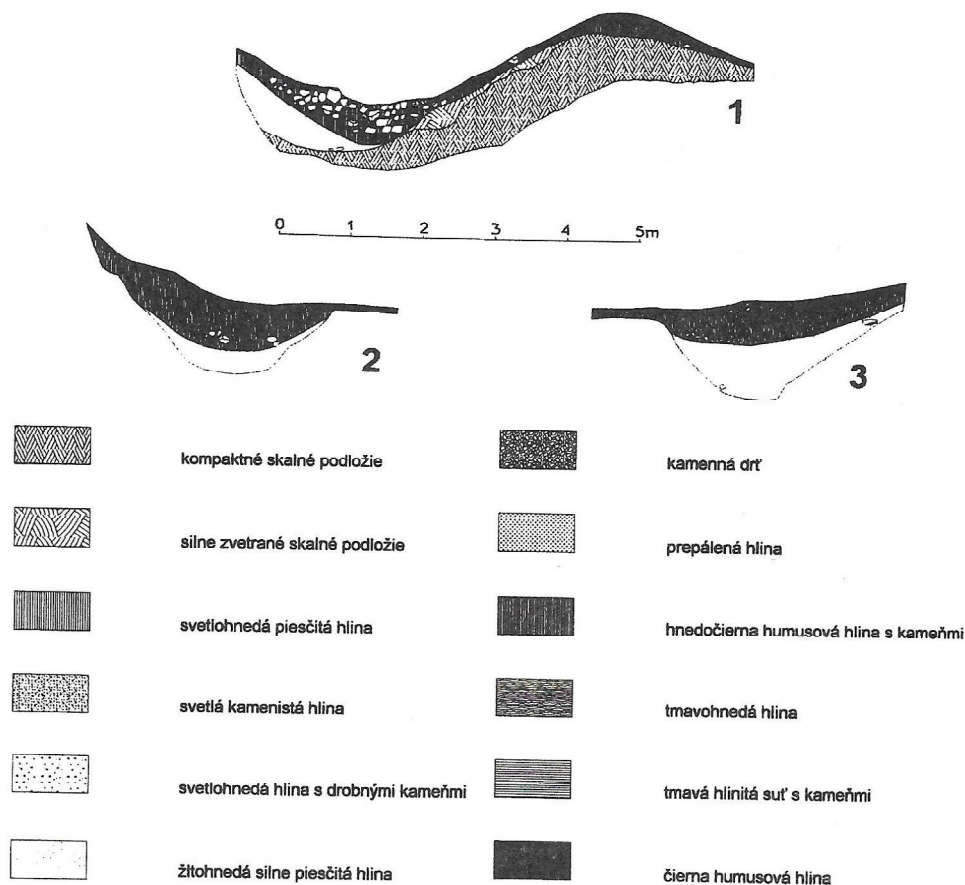
V snahe overiť vzťah priekopy k násypu z vonkajšej strany ju lemujúcemu, otvorili sme 21 m na východ od sondy 5/99, v mieste najmenej porušenej pôvodnej situácie, sondu 4/99, ktorá však zasahovala iba po úpätie valu (obr. 7:1). Podobne ako v sonde 5/99 aj tu zasekali priekopu s prierezom v tvare U do skalnatého podložia, a to až 1,88 m pod jeho pôvodnú úroveň. V zásype sa dali rozlíšiť dve základné vrstvy. Horná, s max. hrúbkou 0,7 m, pozostávala z lomového kameňa premiešaného s piesčitou, takmer čiernou zeminou. Datoval ju novoveký materiál a mosadzné nábojnice. Pravdepodobne strelecký okop zahĺbili do zásypu zo svetlej piesčitej zeminy, siahajúcej až po dno priekopy, ležiace 2,24 m pod hornou úrovňou vonkajšieho valu. Ten podľa profilu však nenasykali, ale z väčšej časti bol vytvorený zapustením priekopy do pôvodného svahu. V súčasnosti dosahuje hrúbka zeminy na ňom iba 36 cm.

Sonda 11/99

16 m na západ od sondy 5/99 prerezala val sonda 11/99, dlhá 16,8 a široká 1,2 až 1,4 m. Viedla od tyla opevnenia až do priestoru za vonkajším valom. Na skalné podložie prekryté zvetralinovým plášťom pôvodne nasadala vrstva hnejdej pôdy, pri povrchu prechádzajúca do tmavších odtieňov. Aby vytvorili stabilné lôžko pre hradbu terén zarovnali, ale úpravy zasiahli iba vrstvu zeminy s hrúbkou 34 cm. V čele valu zanechali časť pôvodného, neupraveného terénu, v ktorom sa zachovala nevýrazná stopa po kolovej jamke širokej 27 a hlbokéj 50 cm. Jej zahrotené dno však nezasahovalo až po skalné podložie. Výrazné farebné rozhranie šikmo klesajúce cez valový násyp k jej vnútornému okraju nevylučuje, že bola súčasťou drevenej čelnej konštrukcie opevnenia. Samotný valový násyp bol vysoký 1,6 m a skladal sa z dvoch základných vrstiev. Spodná, tmavohnejšej farby, hrubá 0,88 m, pozostávala z kamenitej zeminy s viacerými, nie vždy na seba nadväzujúcimi medzivrstvičkami. Táto časť násypu je v prednej časti ohraničená tylom kolovej jamky. Na nej ležala cez 70 cm mocná svetlohnedá kamenistá vrstva, zväčša pochádzajúca zo sekundárne premiestneného zvetralinového materiálu s ojedinelými kumuláciami kameňov, v hornej časti prechádzajúca do súčasného humusu. Vnútorná štruktúra násypov valov však nebola jednotná a aj na pomere krátkych úsekoch vykazovala výrazné rozdiely.

Obr. 6. Bratislava, Polianky. 1 – sonda 5/99, juhozápadný profil rezu opevnením. 2 – sonda 8/99, juhozápadný profil rezu akropolisou a terénnymi úpravami z priebehu 20. storočia

Obr. 7. Bratislava, Polianky. 1 – sonda 4/99, juhozápadný profil rezu priekopou. 2 a 3 – sonda 12/99, juhovýchodný (2) a severozápadný profil výplne priekopy (3)

V južnom profile sondy 11/99 bola spodná, hnedá vrstva hrubá 30 cm a od pôvodného terénu ju oddeľoval pás lomového kameňa (do dĺžky 16 cm). Na nej bol až 1,3 m vysoký násyp zo zvetraliny s kumuláciami pomerne veľkých lomových kameňov (do dĺžky 16 cm). Ten presahoval pravdepodobne pôvodné čelo hradby a stáča sa na svah klesajúci k priekope. Vo vnútri hornej časti valu prebiehala 30 centimetrová, 2,2 m dlhá medzivrstva z lomového materiálu, na ktorú smerom k tylu hradby nadväzoval pás väčších (do dĺžky 25 cm) lomových kameňov (obr. 10). Ako v južnom, tak aj v severnom profile poškodil tylo valu novodobý zásah, zahĺbený 0,8 až 0,9 m pod dnešný povrch. Výplň, pravdepodobne zákopu, pozostávala z hrubozrnnej piesčitej zeminy s prímiesou kameňov a pri dne z čierneho hlinitého pásika, výrazne sa odlišujúceho od okolia.

Asi 1,18 m pred stredom kolovej jamky začalo skalné podložie, príp. zvetralinový plášť, klesáť cez 0,8 m širokú plošinku do priekopy, nad ktorou pôvodný terén celkom odľahčil. Jej šírka na úrovni podložja dosahovala 5,4 m (južný profil) až 6 m (severný profil) a hĺbku 1,66 m až 1,8 m. V reze mala tvar roztvoreného U so zaobleným až zošíkmeným dnom, prispôbeným opracovateľnosti skalného masívu. Výplň tvorili dve odlišné vrstvy. Spodná, piesčitá, so zhlukmi kameňov a horná z čiernej humóznej zeminy s prímiesou lomových kameňov a drobných miliárií z 20. storočia. Nie je vylúčené, že pôvodnú priekopu opäť otvorili a použili ako zákop. Pred priekopou zahĺbenou do strmo stúpajúceho terénu vznikla terénna vlna z pôvodného skalného podložja, vystupujúceho 6 až 10 cm pod súčasný povrch (obr. 10).

Sonda 6/99

bola dlhá 17 m a široká 3 m. Skúmali sme ňou juhozápadnú časť opevnenia v mieste, kde svahy Handelhügla prudko klesali do údolíčka oddeľujúceho ho od blízkeho hrebeňa Sitiny. Hradbu, pravdepodobne na menej ohrozenom úseku budovali tak, že sčasti pre jej základ využili prirodzený zlom terénu. Pod valom prekryvala podložie 44 až 60 centimetrová vrstva hnedej pôdy, z ktorej sa podarilo vyzdvihnúť zlomok nádoby, podľa materiálu a spôsobu zhotovenia zrejme z okruhu lengyelskej kultúry. V severozápadnom profile priamo na pôvodný, šikmý terén nasadal bez akýchkoľvek úprav 82 cm vysoký násyp zo svetlého piesčitého zvetralinového materiálu s niekoľkými tenkými tmavšími medzivrstvičkami. V juhovýchodnom profile bol val vysoký 70 cm a skladal sa zo štyroch farebne odlišných piesčitých pásov. Šírka deštruovanej hradby tu dosahovala 4,8 až 5 m a prevýšenie jej najvyššieho bodu nad úrovňou zásypu priekopy 2,8 m. Čelo rozpadnutého opevnenia plynulo klesalo do priekopy s roztvorenými rovnými stenami a na úrovni skalného podložia so zaobleným až zošikmeným dnom. Hĺbka priekopy od súčasného povrchu dosahovala 0,88 až 1,2 m. Jej šírka na úrovni podložia bola 2,4 až 3 m. Piesčité zásyp s piatimi základnými vrstvami bol blízky materiálu z telesa valu. Tvar a spôsob výstavby priekopy overil 2 m široký výrez nad severozápadným profilom. Tyla valu využili pri výstave zákopu, pri ktorom deštruovaný násyp poslužil ako predprseň (obr. 8).

Sonda 12/99

mala rozmery (4,3 x 2,7 m) a overila tvar a spôsob zasýpania priekopy v severozápadnej časti fortifikácie. Skúmali sme ňou priestor, kde terénna situácia (úprava prístupovej cesty a znížený val) nevyklučovala, že tu bol pôvodný vstup do opevnenia. Priekopa v sonde 12/99 však bola neprerušená, v reze tvaru U so zaobleným dnom. Od povrchu až po dno, ktoré ležalo v hĺbke 1,14–1,58 m, ju zasekali do skalného podložia. Šírka dosahovala 3,5 m. Výplň pozostávala z dvoch hlavných vrstiev. Spodnej, z piesčitého zvetralinového materiálu, členenej s tenšími tmavšími medzivrstvičkami a hornej z tmavej až čiernej zeminy s prímiesou kameňov a militárií, datovaných drobnou mincou do obdobia 2. svetovej vojny (obr. 7:2 a 3).

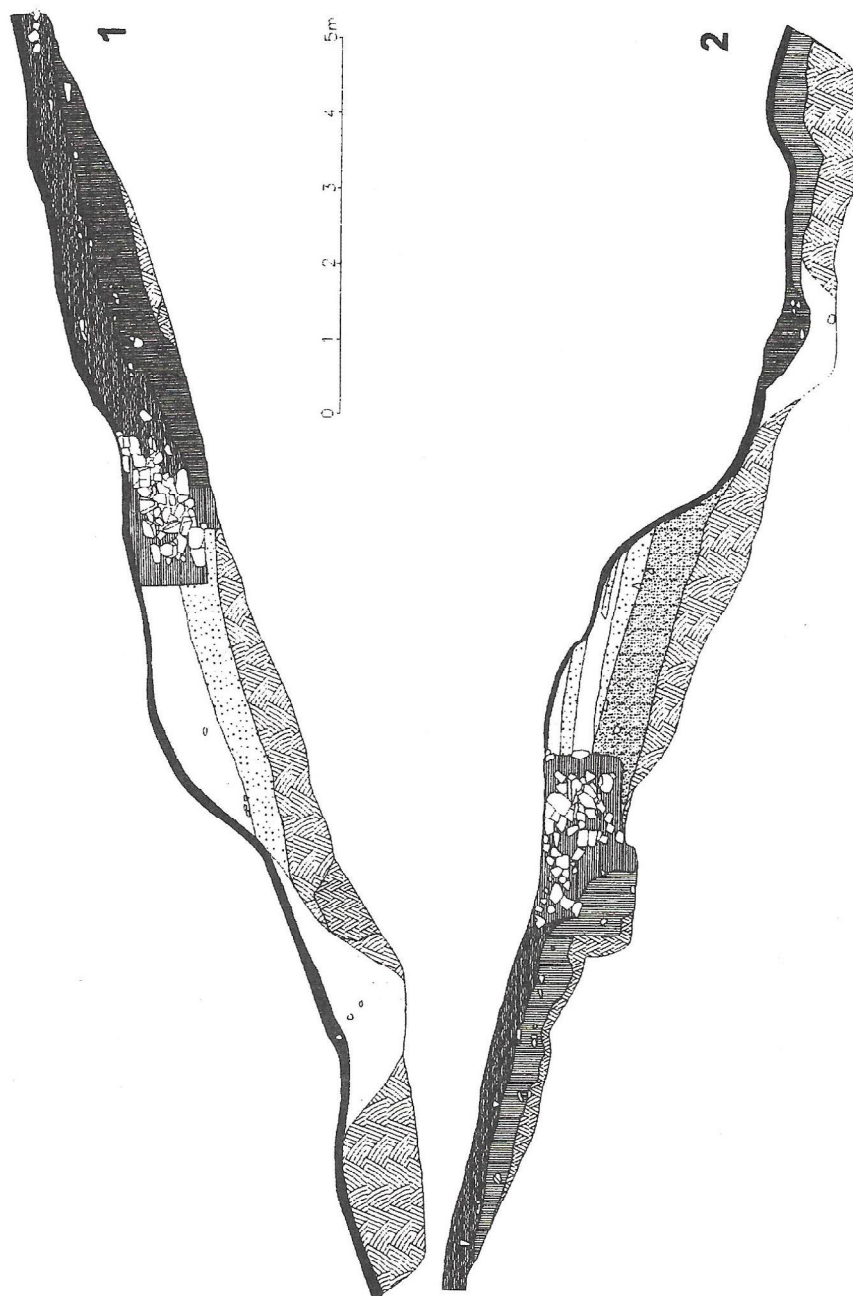
Sonda 7/99

Najmenší výškový rozdiel medzi korunou dnešného valu a povrchom zasypanej priekopy, 1,74 m, sa zachoval v juhovýchodnej, zrejme najmenej ohrozenej časti opevnenia, obrátenej do zázemia. Fortifikáciu sme prerezali sondou 7/99, dlhou 13,8 a širokou 2 m. Valové teleso, výrazne poškodené zákopmi a záhradkármi, bolo široké 3 až 3,3 m, s prevýšením 0,8 až 1 m nad pôvodným terénom. V juhozápadnom profile sa skladalo z dvoch hlavných vrstiev. Spodnej, hlinitej, hnedej farby a na ňu nasýpaného piesčitého zvetralinového materiálu. Pred valom prebiehala priekopa v strede zahĺbená 0,9 m do zvetraného a popukaneho skalného podložia. Na úrovni skaly bola široká 2,4 m a zasahovala 1,3 m pod súčasný povrch. Zošikmené steny klesali k rovnému, asi 60 cm širokému dnu. Výplň pozostávala zo 70 cm hrubého piesčitého zásypu so štyrmi medzivrstvičkami, prekrytého hnedým pásom zeminy s výrazným novodobým zásahom, vyplneným lomovým kameňom.

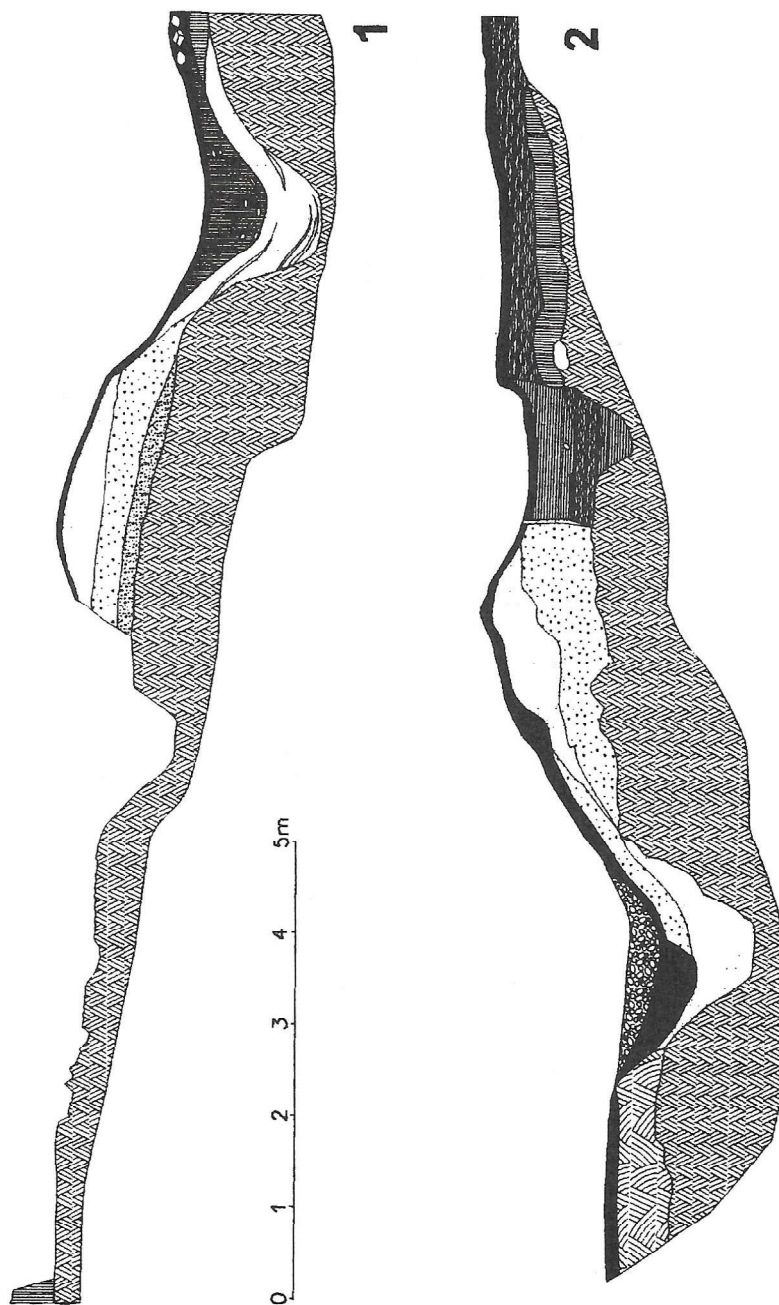
V severozápadnom profile naniesli priamo na pôvodný hlinitý terén vrstvu tmavšej hnedej hliny, hrubú 40 cm, nad ktorou bol piesčité zvetralinový materiál. V prednej časti valu obe vrstvy splyvali a klesali do priekopy charakterom zásypu i zvrstvením zodpovedajúcej protihlému profilu (obr. 9). Aj tu do tyly valu zahĺbili asi 2 m široký zákop s prednou palebnou plošinkou a predpršnou čiastočne spevnenou obložením z tehál.

Zhodnotenie a interpretácia

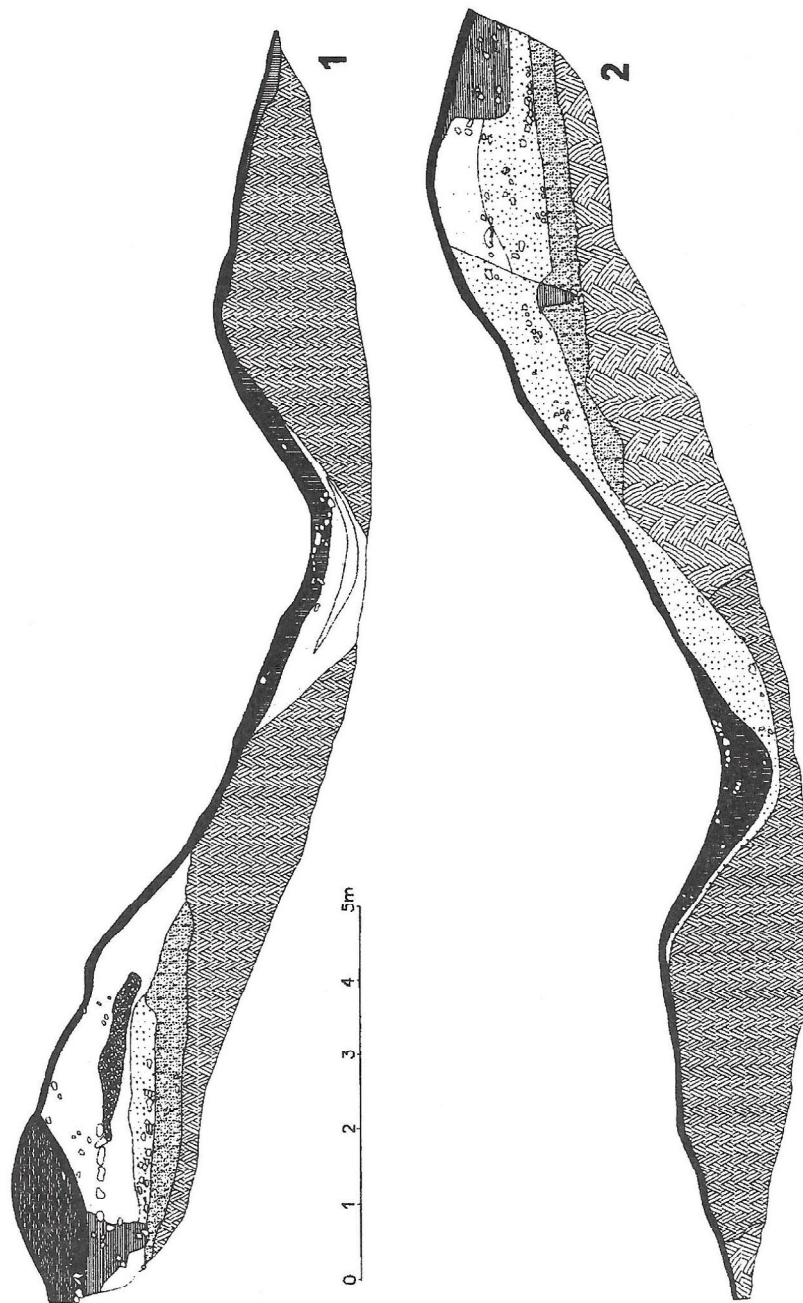
Fortifikácia v polohe Handelhügel patrí k pomerne malým, pravdepodobne drevozemným opevneniam bez čelných i tylových oporných kamenných múrikov, postaveným na dominantných výšiniach a dokonale využívajúcich terén. Od Lamača, odkiaľ sa predpokladal hlavný smer útoku, chránila jej posádka hradba s dnešnou šírkou 5,6 m až 6,4 m a výškovým rozdielom vyše 4,7 m medzi súčasnou korunou valu a dnom priekopy. Šírku obranného pásma zväčšovala plošinka medzi prednou pätou hradby a vnútornou hranou priekopy. Pomerne strmé bočné svahy a orientácia do menej exponovaného zázemia umožnili zmenšenie rozmerov opevnenia na juhu a juhovýchode (sonda 6/99 – šírka valu 4,8 m, prevýšenie najvyššieho bodu nad dnom priekopy 3,4 m; sonda 7/99 – šírka valu 3 m, prevýšenie 3,18 m). Súčasne tu situácia dovolila vypustiť bermu. V severozápadnej časti hradiska ležal najhlbší bod priekopy vo vzdialenosti 8,8 m od najvyššieho bodu valu, zatiaľ čo v sonde 6/99 sa zúžila na 5,5 m a v sonde 7/99 len na 3,6 m. Ani v jednom z rezov opevnením sa nenašli stopy po zuhoľnateľom dreve. Napriek tomu súdržnosť valu, drobné medzivrstvičky v zásype a nevýrazná kolová jamka v čele hradby, odkrytá v sonde 11/99, umožňujú rátať s pôvodnou drevenou armatúrou a pravdepodobne celodrevenou čelnou stenou, azda pozostávajúcou z vodorovne kladených trámov opierajúcich sa alebo zapustených do oporných stĺpov, na vrchole hradby prechádzajúcich do predprsné.

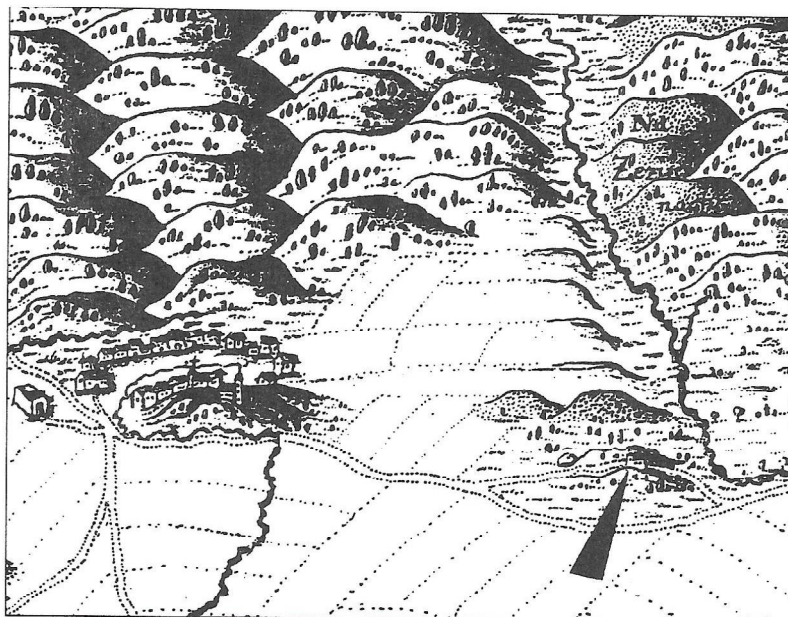
Obr. 8. Bratislava, Polianky, Sonda 6/99 – severozápadný (1) a juhovýchodný (2) profil rezu opevnením

Obr. 9. Bratislava, Polianky. Sonda 7/99 – severovýchodný (1) a juhozápadný (2) profil rezu opevnením

Obr. 10. Bratislava, Polianky. Sonda 11/99 – južný (1) a severný (2) profil rezu opevnením

Obr. 11. Ruina Kostola sv. Margity na výreze plánu „Ein Theil des zu der Stadt Pressbürg geherigen Gründes 1734“. Archív mesta Bratislavy 1120

Hradbu na mcněj ohrozených miestach nasýpali priamo na pôvodný alebo iba mierne upravený terén. V najohrozenejšej časti však zo statických dôvodov lôžko pre val zarovnali až zasekali do skalného podložia tak, aby sa jeho päta mohla oprieť o výstupok z pôvodného terénu.

Priekopu v reze tvaru U so zaobleným alebo čiastočne zarovnaným dnom zasekali do skalného podložia či na ňom ležiaceho zvetralinového plášťa. Šírka sa pohybovala v rozmedzí 5,4 m (sonda 11/99), 3,4 m (sonda 6/99 a 12/99) až 2,4 m (sonda 7/99). Hĺbka bola úmerná šírke. V sonde 7/99 to bolo 1,7 m, zatiaľ čo v sondách 6,7 a 12 iba 1 m, až 1,2 m. Všade však venovali dôkladnú pozornosť úprave stien, ktoré s výnimkou sondy 5/99 dokonale zarovnali. Materiál vyťažený pri hĺbení priekopy a celkovej úprave terénu použili pri budovaní valu, kde sa pravidelne v spodnej časti vyskytujú hlinité vrstvy prekryté piesčitým až kamenistým násypom. V predpolí priekopy, predovšetkým v severozápadnej časti kopca, lemovala jej vonkajší okraj zreteľná terénna vlna, pripomínajúca vonkajší val. Výskum doložil jej prirodzený pôvod. Skalné podložie v nej všade vystupovalo takmer až na povrch. Tento obraný prvok vznikol vyhlbením priekopy do svahu a úpravou stúpajúceho terénu nad ňou na drevozemnú hradbu.

Pri postupnej prirodzenej deštrukcii opevnenia sa materiál z hradby postupne dostával do priekopy, ktorú v niekoľkých etapách zaplnil piesčitou zeminou, charakterom i farbou blízkou zvetralinovému plášťu.

Dnes prechádza „hradiskom“ po jeho juhozápadnom svahu komunikácia upravená v 80. rokoch na prístupovú cestu k blízkej betonárke. Na dvoch miestach prešla pôvodné opevnenie, kde zemné stroje zmenili pôvodnú konfiguráciu terénu a miestami zasiahli až skalné podložie. Iné prerušenie valov sa však nezachovalo a nemožno vylúčiť, že predovšetkým v severozápadnom rohu fortifikácie využili starší, azda pôvodný vchod. Fotodokumentácia z roku 1989, zhotovená počas stavby cesty a pred navedením smetí na túto časť lokality, nevylučuje, že konce prerušeného valu sa tu stáčali dovnútra hradiska a vytvárali kliešťovú či polokliešťovú bránu. Tomuto predpokladu neodporuje ani zachytenie zvyškov valového násypu a priekopy v sonde 3/99, pôvodne skúmajúcej vnútornú plochu opevnenia.

S výnimkou severozápadnej časti neumožňuje nálezová situácia uvažovať o oprave alebo prestavbe jednoduchšej hradby.

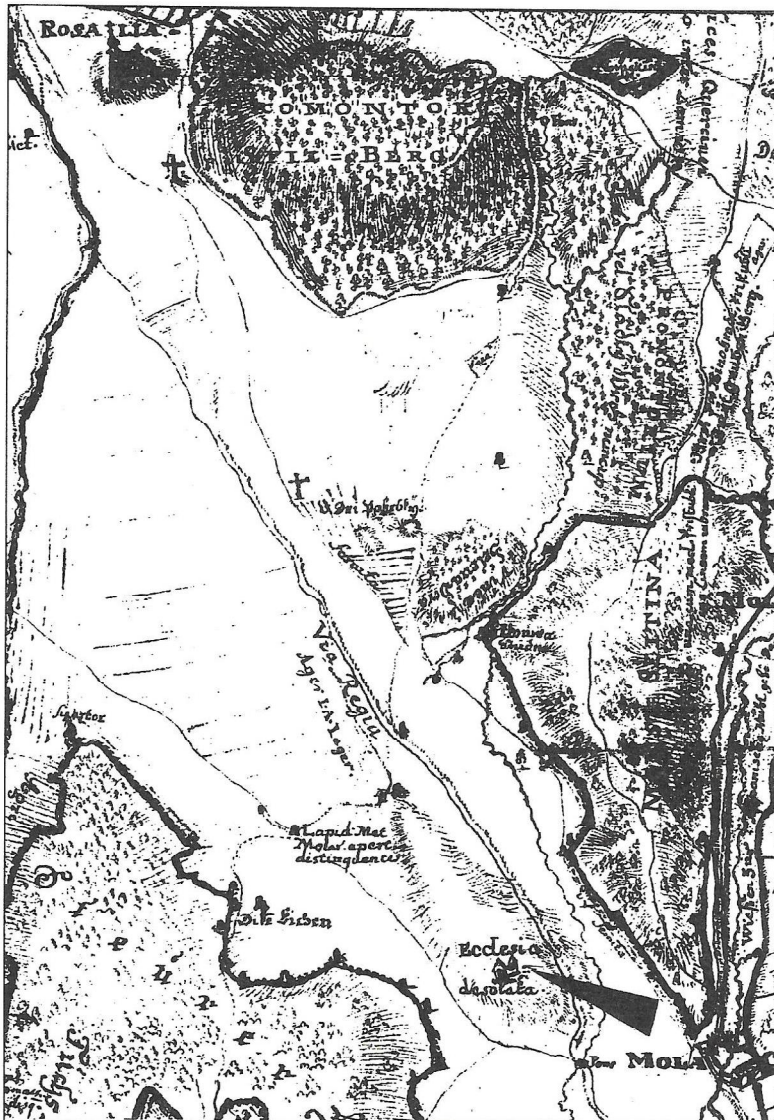
V žiadnej zo sond a odkrytých plôch v areáli opevnenia sa nepodarilo zachytiť stopy osídlenia, ktoré by bolo možné jednoznačne spojiť s dobou výstavby alebo používania fortifikácie. Bez možnosti datovania je aj na sucho kladený základ pravouhlej stavby z lomového kameňa, odkrytý K. Markovou (Marková 1977b) na akropole vyvýšeniny (za umožnenie nahliadnutia do nepublikovaného rukopisu nálezovej správy ďakujeme ako autorke výskumu, tak pracovníkom Mestského múzea v Bratislave). Súčasný i starší výskum K. Markovej (Marková 1977a; b) tak umožňujú predpokladať, že opevnenie na Handelhügli patrilo medzi refúgiá alebo k opevneniam obsadzovaným posádkou iba v prípade priameho ohrozenia.

Chýbajúce doklady osídlenia vo vnútri i mimo valov neumožňujú jednoznačné časové zaradenie fortifikácie. Je však mladšia ako črep lengyelskej kultúry z vrstvy pod valom a staršia ako rok 1870, keď tunajšie valy po prvý raz zobrazili na mape. Súčasne tvar a charakter opevnenia zrejme vylučujú jeho výstavbu v neskorom stredoveku a novoveku. Korene veľkej časti hradísk v širšej oblasti tzv. Bratislavskej brány siahajú do mladšej až neskorej doby bronzovej, príp. do doby halštatskej (napríklad Marianka, Bratislava-Devínska Kobyla, poloha pri Dúbravskej studničke, Devín, Hradný vrch, azda aj Suchý vrch, Hrubý breh a pod.). Na osídlenie Lamačského zlomu v dobe bronzovej poukazuje nález bronzovej sekerky so schodíkom zo stupňa BB2-BC a poškodeného kladivka s tuľajkou v type (BD až HA). Obe dva údajne pochádzajú z väčšieho depotu (známa bola z neho ešte jedna, dnes nezvestná sekerka), odkrytého pri stavbe budovy Laboratória rastlinnej biológie SAV (Točík – Budinský-Krička 1987, 78 a n., obr. 3: 3, 4, 4:4 a 5:3). Pravdepodobne do doby halštatskej kladie K. Marková (1977b, 13) črep z juhovýchodného svahu Handelhügla a jednoznačne do tohto obdobia patrí bronzová prievlečka konského postroja, náhodne nájdená na chodníku za záhradami nad novostavbou nemocnice v Lamači (nepublikovaný nový nález). Pri výstavbe SAV medzi Handelhüglom, Sítinou a dnešným Virologickým ústavom zarovnali aj kruhový až cliptický vršok s výškou okolo 5 m (obr. 2), o ktorom, podobne ako o pahorkoch označených na mape z roku 1768 ako „Dri pahrbky“ (obr. 12), nemožno dnes jednoznačne rozhodnúť, či boli prírodným útvarom alebo mohylovým násypom.

Relatívne dobrý stav opevnenia však skôr poukazuje na mladší vek fortifikácie. S podobne zachovanými valmi so strmou prednou stenou, ale predovšetkým doplnkovým vonkajším valom pred priekopu sa možno v širšom okolí Bratislavy stretnúť napríklad na hradiskách vo Sv. Jure, na Zámčisku nad Modrou a Perncom, v Dechticiach a pod. Tento fortifikačný prvok, niekedy vytvárajúci dojem zdvojenia valu, sa vyskytuje aj na stredovekých hrádkoch v Smoleniciach, Dobrej Vode a Kuchyni, ktoré sú zatiaľ len zberovým materiálom datované do 13. až 14. storočia, v prípade Kuchync azda možno posunúť zánikový horizont do 15. storočia.

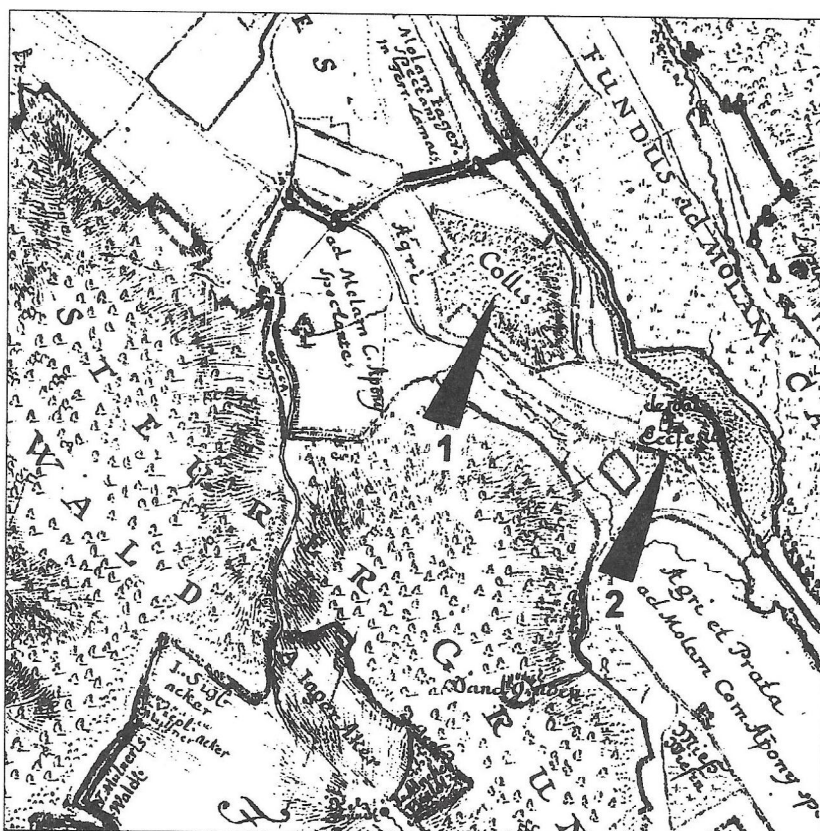
Do 12. – 13. storočia patrí aj posledná stavebná fáza Zámčiska nad Modrou, kde vtedy obnovili staršie drevozemné opevnenie, zasekali priekopu do skalného podlažia a výrazne zvýšili násyp sledujúci z vonkajšej strany priekopu pretínajúcu sedlo s najľahším prístupom k hlavnej hradbe (podľa poznatkov z výskumu SNM-AM uskutočnenom v roku 1999). Budovanie vonkajších valov vysunutých pred hlavnú obrannú líniu a spravidla korunovaných palisádou alebo tzv. poľským plotom, je pomerne časté pri stredovekých fortifikáciách, ale k ich neskoršiemu rozvoju došlo aj v súvislosti s rozvojom paľných zbraní (Durdík 1996, 239 a 300). Tie však už mali čiastočne iný charakter.

Nemožno preto vylúčiť, že aj opevnenie na Handelhügli vzniklo v tomto období, azda v poslednej tretine 13. storočia, keď pre jeho výstavbu možno nájsť niekoľko dôvodov. V roku 1279 daroval išpán Peter richtárovi bratislavského podhradia Jakubovi za zásluhy, ktoré predovšetkým v boji proti vzbúrencovi Jánovi, synovi Petra, pustú a neobývanú zem nazývanú Plumnou. V roku 1280 rozhodnutie Petra podporil kráľ Ladislav IV., Kumánsky. Po sporoch, ktoré vznikli o vlastníctvo medzi Jakubom a mestom, kráľ v roku 1288 opäť oceňuje služby richtára a potvrdzuje mu darovanie pozemkov za Bratislavským hradom. Listina udáva, že ležali medzi dvomi potokmi Vydrica (azda dnešná Vydrica v Mlynskej doline a Karloveský potok v Líščom údolí), Dunajom a cestou vedúcou z Bratislavy do Stupavy (Húščava 1935, 378 a n.; 1948, 11 a n.; Varsik 1984, 89 a n.). Podľa tej istej

Obr. 12. Ruina Kostola sv. Margity na pláne bratislavských a lamačských lesov z roku 1768 (Andrej Eric Frics).
Archív mesta Bratislavy 1206

listiny Jakub na tomto území, ktoré bolo pusté od tatárskeho vpádu, založil, resp. obnovil medzi rokmi 1280 až 1288 niekoľko dedín, vysadil vinohrady a postavil mlyny (Varsik 1984, 90). Aj keď sa výstavba opevnenia priamo nespomína, nemožno vylúčiť, že Handelshügel tvoriaci najviac na severozápad vysunutú strategickú polohu novonadobudnutého majetku, opevnili práve v tejto dobe, a to spôsobom zodpovedajúcim finančným možnostiam majiteľa. Podľa chýbajúcich dokladov boja fortifikácia pravdepodobne ešte nestála alebo aspoň nebola obsadená obrancami v dobe príchodu Tatárov do okolia Bratislavy na jar v roku 1241 (Ortvay 1892, 304). Predpokladá sa, že skupiny Tatárov, ktoré operovali v okolí Bratislavy, prenikli sem z Moravy cez Jablunkovský priesmyk. Ich

Obr. 13. Opevnenie v polohe Handelhügel (1) a ruiny Kostola sv. Margity na mape pozemkov v katastri obce Lamač z rokov 1768 – 1769. Archív mesta Bratislavy 1203, 1205

časť mohla k Dunaju postupovať aj pozdĺž Moravy alebo západného úpätia Malých Karpát. Strategickú úlohu Lamačský zlom zohral aj v neskorších bojoch Uhorského štátu s Přemyslom Otakarom II., proti vzbúrenému palatínovi Mikulášovi z Köszegeu i rakúskemu vojvodovi Albrechtovi (Bartl 1982, 47 a n.; Marsina 1993, 145 a n.), keď znepriatelené vojská často využívali brody cez Moravu pri dnešnej Devínskej Novej Vsi alebo Devínskom Jazere. Postupné ukludnenie politickej situácie, zmeny majiteľov i nárokov kladených na vrcholnostredoveké fortifikácie napokon viedli k postupnému zániku opevnenia.

Z vojenského hľadiska si však miesto zachovalo dôležitú úlohu aj neskôr, keď počas ohrozenia posielalo mesto k dnešnej Patrónke predsunutú stráž a zvedov, prípadne sa tu zhromažďovali mestskí žoldnieri (Ortvay 1900, 2).

Pokus o lokalizáciu Kostola sv. Margity

Richtár Jakub založil či skôr obnovil v Lamačskom zlome dediny Blumenau a Sellendorf (Ortvay 1900, 3 a n.; Húščava 1935, 379 a n.), druhá z nich však môže byť aj o čosi mladšia (Varsik 1984, 90), ku ktorým patrila Kostol sv. Margity, stojaci na vršku pri Sellendorfe. Po prvý raz sa spomína v štatútoch ostrihomského arcibiskupstva v roku 1397 (Húščava 1948, 102), možno však predpokladať, že ho postavili skôr, azda po obnovení Tatármi vypálených osád. V tejto súvislosti dospel k zau-

jímavému poznatku M. Slivka, ktorý zistil, že v 12. až 13. storočí sú na viacerých miestach pri hraniciach alebo dôležitých komunikačných ťahoch Uhorského kráľovstva známe fortifikácie a neďaleko nich stojaci kostol zasvätený sv. Margite antiochijskej (prednáška s názvom „Hraniční strážcovia v prameňoch sakrálnej topografie“ odznela na 30. celoštátnej konferencii archeológov stredoveku Českej republiky a Slovenskej republiky 13.10.1998 v Brne), ktorej uctievanie sa začalo šíriť v časoch križiackych výprav (Farmer 1996, 344). Pozornosť si zaslúži aj poznatok, že kostoly zvyčajne stáli mimo opevnenú plochu.

Podľa písomných prameňov sa pri kostolíku pochovávalo najmenej do roku 1561 (Húščava 1948, 103). Osudy miestnej sakrálnej architektúry boli späté s osadami Sellendorf a Blumenau, ktoré sa napokon po sporoch medzi Jakubovými dedičmi, najneskôr v roku 1436, stali spolu s majetkami (k nim patriacimi) a právami vlastníctvom mesta Bratislava (Ortvay 1900, 7; Húščava 1948, 22 a n.). Odvtedy sa o kostolík staral magistrát mesta a materiálne potreby farnosti pokrývali čiastočne aj dary a odkazy mešťanov (Ortvay 1900, 3). Sellendorf sa od roku 1501 stal známym pútnym miestom a na deň sv. Margity (13. júl) sa tu konali pobožnosti a slávnosti, niekedy sprevádzané streleckými pretekmi a azda aj hrou v kolky (Rakovský 1877, 4). O poriadok a bezpečnosť početných pútnikov sa starali mestskí žoldnieri. Už predtým malo príťažlivosť kostolíka zvýšiť vyhlásenie 100 dňových odpustkov pre všetkých veriacich, ktorí prídu do Sellendorfu v dňoch sv. Jána, sv. Bartolomeja, sv. Margity, na druhý sviatok svätodušný, vo výročný deň vysviacky a prispajú na obnovu svätostánku, ktoré povolil v roku 1472 aquilejský patriarcha a pápežský legát, kardinál Markus (Ortvay 1900, 3; Varsik 1984, 90). Po zániku obce Blumenau (Húščava 1948, 25 a n.) a neskôr aj Sellendorf (Ortvay 1900, 8; Varsik 1984, 90) strácal kostolík postupne na význame a v roku 1561 sa pri kanonickej vizitácii už opisuje ako zanedbaný a pustý (Húščava 1948, 103). Podľa T. Ortvaya (Ortvay 1900, 4) sa tu posledné oslavy dňa sv. Margity konali v rokoch 1548–1549, Š. Rakovský (Rakovský 1877, 4) ich však pripomína ešte roku 1564. Po postavení nového svätostánku a prenesení patrocinia do novozałożenej obce Lamač sa kostolík postupne rozpadal, ale jeho ruiny boli zreteľné ešte v druhej polovici 18. storočia, keď zvyšky budovy bez strechy, ale so stojacimi štípmi zachytili na pláne pozemkov v katastri obce Lamač z rokov 1768 a 1768 1769 (obr. 12 a 13). Po porovnaní starých máp so súčasnými a prenesení situácie do terénu možno predpokladať, že kostol postavili na vršku nad sútokom dvoch bývalých potokov v dnešnom areáli Slovenskej akadémie vied, pravdepodobne povyšce provizórnych budov knižnice, niekde v priestore Ústavu zoológie až Virologického ústavu, oddelenia rastlinných vírusov, teda juhovýchodne od opevnenia v polohe Handelhügel. Azda pri úpätí vršku, tiež v areáli SAV, možno hľadať aj pozostatky obce Sellendorf, ktorá zrejme svojim názvom i romantickou ruinou nad ňou dráždila fantáziu miestnych obyvateľov a dostala sa do povestí ako miesto s mimoriadne zlým chýrom (Faust 1933, 231 a n.).

LITERATÚRA

- BARTL, J. 1982: Stredoveký hrad, podhradie a mesto do roku 1291. In: Dejiny Bratislavy. Bratislava, s. 44–51.
- DURDÍK, T. 1996: Encyklopedie českých hradů. Praha.
- FARKAŠ, Z. – BARTÍK, J. 1988: Niektoré nové poznatky o dávnovekých opevneniach v Bratislavskej bráne. In: Pamiatky a príroda Bratislavy 10, s. 239–261.
- FARKAŠ, Z. – NOVOTNÝ, B. 1993: Mladšia a neskorá doba kamenná (neolit a eneolit). In: Štefanovičová, T. a kol.: Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava, s. 39–79.
- FARMER, D. H. 1996: Oxfordský lexikón svätcov. Bratislava.
- FAUST, O. 1933: Povešť o zaniknutej dedinke Seelendorf. In: Faust, O.: Zo starých zápisnic mesta Bratislavy. Bratislava, s. 231–233.
- HORVÁTH, V. 1990: Bratislavský topografický lexikón. Bratislava.
- HÚŠČAVA, A. 1935: Lamač. Štúdia z historickej topografie okolia Bratislavy do konca XIV. storočia. In: Sborník Matice slovenskej 13, s. 378–387.
- HÚŠČAVA, A. 1948: Dejiny Lamača. Príspevok k dejinám Veľkej Bratislavy. Bratislava.
- LEHOTSKÁ, D. a kol. 1982: Lamač. In: Dejiny Bratislavy. Bratislava, s. 385–389.

- MAHEL, M. – BUDAY, T. 1963: Geologická mapa ČSSR. Mapa predštvrtohorných útvarov 1:200 000. M-33-XXXVI Bratislava-M-33-XXXV Wien. Praha.
- MARKOVÁ, K. 1977a: Zisťovací výskum na lokalite Pustý kostelíček v Bratislave. In: AVANS za rok 1976, Nitra, s. 183.
- MARKOVÁ, K. 1977b: Predbežná nálezová správa z výskumu Bratislava-Pustý kostelíček. Rukopis uložený pod č. 29 v dokumentácii Mestského múzea v Bratislave.
- MARSINA, R. 1993: Vojenstvo na Slovensku v rokoch 1200–1400. In: Klein, B. – Ruttkay, A. – Marsina, R.: Vojenské dejiny Slovenska I. Stručný náčrt do roku 1526. Bratislava, s. 122–150.
- MICHALKO, J. a kol. 1986: Geobotanická mapa ČSSR. Slovenská socialistická republika. Bratislava.
- ORTVAY, T. 1892: Geschichte der Stadt Pressburg. Band 1. Pressburg.
- ORTVAY, T. 1900: Geschichte der Stadt Pressburg. Zweiter Band. Pressburg.
- PICHLEROVÁ, M. 1960: Neolitické osídlenie na území Veľkej Bratislavy. AR 12, s. 326–330.
- PICHLEROVÁ, M. 1967: Praveké nálezy na území Veľkej Bratislavy. In: Bratislava 3, s. 5–39.
- RAKOVSKÝ, S. 1877: Alterthümliche Ueberlieferungen von Pressburg. Eine kulturhistorische Studie, als Beitrag zur Geschichte der Entwicklung des Städtwesens in Ungarn. Pressburger Zeitung, Jahrgang 113, 4, 168, s. 4.
- ŠIMEK, E. 1920: Děvín. Pam.arch 32, s. 1–53.
- TOČÍK, A. – BUDINSKÝ-KRÍČKA, V. 1987: Z archeologických zbierok na Slovensku. In: Zborník SNM 71, História 27, s. 63–93.
- VARSÍK, B. 1984: Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. Bratislava.
- ZAVADIL, J. 1912: Velehrady Děvín a Nitra. Kroměříž.

DIE WALLBEFESTIGUNGSANLAGE IN BRATISLAVA-POLIANKY UND DIE FRAGE DER UNTERGEGANGENEN ST. MARGARETENKIRCHE

ZDENĚK FARKAŠ – MARIAN SAMUEL

Eine der Wallbefestigungen, die im Laufe verschiedener Zeitperioden die Kleinkarpaten-Pässe in der Gegend von sog. Bratislavaer Pforte kontrolliert hatten stand am Höchstpunkt des etwa 600 m langen und 200 m breiten, die Achse des Lamač-Bruches bildenden Kammes (Abb. 1), welchen in der Vergangenheit, ähnlich wie heute, wichtige Kommunikationslinien durchgekreuzt hatten, die das Záhorie-Gebiet mit dem anliegenden Teil des Karpatenbeckens verbunden haben. Die Fortifikation von unregelmäßig runder bis oktogonaler Form mit 95 – 96 m Außen- und 80 m Innendurchmesser birgt eine Fläche von mehr als 0,5 ha (Abb. 3). Den Höchstpunkt des Burgwalls bildet ein Plateau mit dem Ausmaß von 43 x 11,5 – 25,7 m, von dem die Hänge um 6 – 9 m bis an die innere Wallkante herabsinken.

Die Erforschung der Befestigungsanlage bekannt unter dem Namen Handelhügel oder Handberg (Horváth 1990, 259) wurde vorsprungsweise vor dem Bau einer Autobahnverbindung zwischen Lamač und Mlynská dolina (Mühlthal) in Bratislava realisiert. Die Fortifikation, die Innenfläche und das Vorfeld wurden mittels System von zwölf Sonden und anschließenden Flächen (Abb. 3) abgedeckt. Das ursprüngliche Felsenterrain war nur mit einer dünnen, 10 – 20 cm starken braunerdigen Schicht überdeckt, ohne Spuren einer Kulturschicht, Innenbebauung oder anderen Aktivitäten, die mit der Aufbau- oder Nutzungszeit der Befestigungsanlage zusammenhängen könnten. In Sekundärlage wurden nur 4 Silicide gefunden (Kernteil, Kratzer, gebrochene Klinge und retuschierter Abschlag), die zusammen mit einem trapezförmigen Beil mit abgerundeten Seiten aus der älteren Forschung von K. Marková (1977a; 1977b) offenbar mit Spätlengyelbesiedlung der Bratislavaer Stadtteile Lamač und Záluhy zusammenhängen (Pichlerová 1960, 328; 1967, 10). Die größten Geländeregungen, ein System von Schützengraben, Feuerstellungen und ein Kommandostand hängen erst mit den Ereignissen der beiden Weltkriege zusammen, eventuell mit der Benutzung dieser Lage als Schieß- und Exerzierplatz. Den sporadischen archäologischen Funden steht der gute

Erhaltungszustand der Befestigungsanlage entgegen. Aus der Sicht der Abwehr war der wichtigste, dem Lamač zugewendete nordwestliche Teil der Fortifikation durch die mächtigste Schanze von 5,6–6,4 m derzeitiger Breite und mehr als 4,7 m Höhenunterschied zwischen der heutigen Wallkrone und der Grabensohle geschützt. Die Breite der Abwehrzone wurde an dieser Stelle auch durch eine kleine Plattform zwischen dem Schanzenfuß und der Innenkante vom Graben vergrößert. Die relativ steilen Seitenhänge vom Handelshügel und die Orientation auf weniger exponiertes Hinterland ermöglichten eine Verminderung der Befestigungsausmaße im Süden und Südosten, wo die Wallbreite nur 3–4,8 m und die Überhöhung über der Grabensohle 3,18–3,4 m erreicht haben. Die Situation hat es gleichzeitig ermöglicht die Berme auszulassen. In keinem der Schnitte durch den Befestigungskörper wurden Spuren von verkohltem Holz gefunden. Die Zusammenhangskraft von Schichten, kleine bunte Zwischenlagen der Aufschüttung und eine undeutliche, in der Stirnwand der Schanze erfaßte Pfostengrube ermöglichen es trotzdem mit einer inneren Holzkonstruktion und vermutlich auch einer hölzernen Stirnwand ohne Verfestigung oder Steinverkleidung zu rechnen. Der Wall war an weniger gefährdeten Stellen direkt auf das ursprüngliche oder nur in geringem Maße geregelte Terrain aufgeschüttet. In dem am meisten gefährdeten Teil war das Schanzenbett jedoch verebnet oder sogar in den Felsenuntergrund hineingemeißelt.

Der Graben, welcher den Wall von der Außenseite umsäumt, war im Schnitt U-förmig mit abgerundeter oder teilweise verebneter Sohle. Meistens wurde er in den rissigen Granituntergrund oder in den auf ihn ansitzenden Verwitterungsmantel eingemeißelt. Dessen Breite schwankte zwischen 5,4–2,4 m. Die Tiefe war verhältnismäßig der Breite und erreichte 1 bis 1,7 m. Der Außenrand des Grabens, vor allem im nordwestlichen Teil gegen Záhorská Tiefebene orientiert, wurde von einer deutlichen Terrainwelle umsäumt, die an den Außenwall erinnert. Heutzutage wird der Burgwall von einem Feldweg durchkreuzt, der wohl im Westteil des Burgwalls den ursprünglichen, vermutlich zangenförmigen Eingang benutzt.

Die im Innern und außerhalb der Befestigung ausbleibenden Funde ermöglichen keine eindeutige Zeiteinsetzung der Fortifikation. Der relativ gute Erhaltungszustand der Befestigungsanlage und Benutzung vom sog. Außenwall weist auf dessen Entstehung im Mittelalter hin, etwa in der zweiten Hälfte des 13. Jh., als die Fortifikation vom Bürgermeister der Bratislavaer Vorburg Jakub für die Verdienste im Kampf gegen den Rebellen Ján, Sohn des Gespans Peter, erworben wurde (Húščava 1935, 378 ff.; 1948, 11 ff.; Varsik 1984, 89 ff.). Jakub hat auf dem seit dem Tatareneinbruch wüsten Gebiet in den Jahren 1280 bis 1288 einige Ortschaften gegründet, Weinberge angelegt und Mühlen erbaut. Wenn auch der Befestigungsbau in den Dokumenten nicht direkt erwähnt wird, man kann nicht ausschließen, daß Handelshügel, welcher die nordwestlichst herausgeschobene strategische Lage des neuerworbenen Eigentums darstellt, gerade zu dieser Zeit befestigt wurde u.z. auf die Art entsprechend den Finanzmöglichkeiten des Inhabers. Die Ausgrabung hat gleichzeitig die Möglichkeit ausgeschlossen, daß am Ort der Befestigungsanlage im Mittelalter die aus schriftlichen Quellen bekannte St. Margaretenkirche stand (Rakovský 1877, 4; Ortvaý 1900, 7; Húščava 1948, 22 ff.), welche auf der Grundlage der Landkarten aus den Jahren 1768 und 1768/69 (Abb. 12 und 13) mit großer Wahrscheinlichkeit ins unweite Areal der Slowakischen Akademie der Wissenschaften lokalisiert werden konnte.